برگردان: دکتور لعل زاد

لندن، ۳۰ اپریل ۲۰۲۱

سکه های عربی – ساسانی[1]

==============================

(تاریخ اولیه اسلام از نگاه سکه شناسی)

سکه های عربی-ساسانی اصطلاحی است برای سکه های گوناگون ایران اولیه اسلامی که در زیر سلطه اعراب با استفاده از طرح و کتیبه های سکه های پیشین ساسانی ضرب شده اند. بیشتر سکه های عربی-ساسانی (شکل ۱) نقره ای اند که توسط معاصران آنها به نام **درهم** (پارسی میانه) یا **دیرهم** (عربی) معروف اند و هر دو اصطلاح از **درخمه** یونانی گرفته شده اند. این سکه ها اکثرا با تصویر یک امپراتور ساسانی و کتیبه افتخاری و تزئینات متعدد آراسته شده اند. در سمت راست تصویر، نام حاکم/فرماندار به خط پهلوی است. در پشت آن محراب آتش زرتشتیان با خادمان آن در دو جانب قرار دارد. در کناره چپ، سال ضرب با واژه ها و در سمت راست، محل ضرب یا ضرابخانه درج است. در تمام این مظاهر، سکه های عربی-ساسانی مشابه درهم نقره ای ساسانی است. تفاوت عمده این دو سلسله، وجود برخی از کتیبه های اضافی عربی روی بیشتر سکه های ضرب شده در زیر اقتدار مسلمانان است، اما برخی سکه های فاقد زبان عربی را نیز می توان به دوره اسلامی نسبت داد. سکه های عربی-ساسانی تقلیدی نیستند، زیرا مطمئینا توسط همان افراد اواخر دوره ساسانیان طرح و تولید شده اند که نشان دهنده تداوم زندگی اداری و اقتصادی در سال های اولیه حاکمیت مسلمانان در ایران است.



Arab-Sasanian Coins (Courtesy of the American Numismatic Society, New York, except no. 5: Courtesy of the Cabinet des Médailles, Bibliothèque Nationale, Paris)

تصویر ۱. سکه های عربی-ساسانی

۱. مسکوکات ایران در دهه های اول حاکمیت عرب، ۶۳۶ ــ ۷۰۴ م

درهم های نقره ای: قرار معلوم اعراب با اشغال شهرهای ایران اجازه دادند که ضرابخانه ها مانند گذشته کار کنند. تعداد اندکی سکه های غیرقابل شناسایی از درهم های آخرین امپراتور، یزدگرد سوم وجود دارد که تاریخ دوره سلطنت او را دارد، اما پس از تسخیر شهرهای ضرب کننده آنهاست. فقط پس از درگذشت یزدگرد (۶۵۱ م)، برخی نشانه های اقتدار عرب در ضرب سکه ها افزوده شده است (تصویر ۱. ۱؛ مرو ۵۲/۶۵۱). بیشتر درهم های اولیه تنها یک کتیبه کوتاه مذهبی عربی (مانند **بسم الله**) با نام یزدگرد یا سلف او، خسرو دوم در حاشیه دارند، اما تعداد کمی نام عبدالله بن عمر فاتح و فرماندار ایران جنوبی و شرقی را دارد. رایج ترین نام در دو دهه اول حکومت اعراب، خسرو دوم است. این امپراتور ساسانی پس از ۳۸ سال سلطنت، صرف چند سال پیش از آغاز اشغال اعراب درگذشت؛ بنابراین سکه های او باید رایج ترین سکه به هنگام ورود اعراب بوده باشد.

با آغاز اتحاد دوباره امپراتوری پیشین ساسانی تحت فرماندار واحدی در سال های ۶۷۰ ــ ۷۵، نام های مقامات عربی به زبان پهلوی، جایگزین نام خسرو دوم بر روی سکه ها شده است. این نام ها شامل خلفا، فرماندار کل (وایسرا) شرق و فرمانداران ولایات و شهرستان هاست؛ تشخیص اینکه در انتخاب نام ها کدام اصل برقرار بوده، آسان نیست. همچنان در این دوره، تنوعی از کتیبه های مختلف مذهبی عربی در حاشیه وجود دارد که غالبا با فرماندار خاصی نسبت دارد (تصویر ۱. ۲؛ فرماندار الحکم، ۷۶/۶۷۵).

در سال های ۶۹۲ – ۹۹ ضرب های انتقالی دمشق که منجر به توسعه سکه های جدید اسلامی شد، برخی مشابهات در شرق دارد. یکی از این ضرب های ۷۵ (۶۹۵) یک عرب، شاید خلیفه را نشان می دهد که دست هایش در نماز/دعا بلند است و دو خادم در دو جانب او قرار دارد، جایگزین محراب آتش زرتشتیان شده است (تصویر ۱. ۳؛ بصره، ۹۵/۶۹۴). درهم های دیگر این دوره کلمه اسلامی **شهاده** را در حاشیه ها دارند (تصویر ۱. ۴؛ بیشاپور، ۹۶/۶۹۵). در برخی سکه های آخر دوره، نام فرماندار به جای پهلوی به زبان عربی نوشته شده است.

در سال ۷۹ (۹۹/۶۹۸) درهم های جدید اسلامی در دمشق و حدود ۳۰ ضرابخانه در سراسر شرق معرفی شد که چیزی جز کتیبه های مذهبی به زبان عربی ندارند. درهم های نوع-ساسانی صرف در چند ضرابخانه ادامه یافتند، به ویژه در فارس که برای مدتی یکجا با درهم های جدید ضرب می شد. آخرین تاریخ برای درهم معمولی عربی-ساسانی سال ۸۵ (۷۰۵/۷۰۴) است.

استان فارس مولدترین منطقه برای درهم های عربی-ساسانی بوده و به طور کلی استان های جنوبی و شرقی زیر حاکمیت بصره در مقایسه با عراق شمالی و جبال زیر حاکمیت کوفه مولدتر بوده اند. محل ضرب یا ضرابخانه در بالای سکه ها به صورت اختصار نشان داده شده و اغلبا مخفف استانی است که شهری پایتخت آن بوده و یا شکل ناآشنای پیشااسلامی نام شهر را دارد. شهرهای مشخص شده ضرابخانه شامل بصره (BJRA)، شوش (AYR, AYRAN)، بیشاپور (BYS)، دارابگرد (DA)، استخر (ST)، اراجان (WYHJ)، گور (ART)، یزد (YZ)، زرنج (SK)، مرو (MR, MRW)، هرات

(HRA)، نیشاپور (ARP)، همدان (AHM)، رای (RD)، نهاوند (NH, NYH, NY)، اصفهان (GD) و چندین ضرابخانه در استان کرمان است. چندین مخفف ضرابخانه وجود دارد که تا هنوز شناسایی خوبی برای آنها ارایه نشده است، اما این ها بخش کوچکی از مقدار سکه های باقیمانده است. رمزگشایی اختصارات یا مخفف های روی سکه های ساسانی و عربی-ساسانی یک روند دشوار و غالبا بحث برانگیز بوده است که هنوز هم ادامه دارد.

در باره مقیاس وزن این سکه ها به طور مسلم اطلاعات کمی در دست است، با تفاوت اینکه سیستم بسیار پیچیده و یا بی نظم بوده است. در قطر و وزن درهم های عربی-ساسانی موجود، تنوع زیادی وجود دارد (از کمتر از ۲ گرام تا بیشتر از ۴ گرام)، حتی در میان نمونه های که یکسان اند. وزن بزرگ ترین درهم بین ۳.۹ و ۴.۱ گرام بوده و می تواند محدوده وزن معیاری کامل در نظر گرفته شود که در ایران به نام **مثقال** نامیده شده است (و نباید با مثقال دینارهای سوری عبدالملک اشتباه شود که حدود ۴.۲۵ گرام است). قرار معلوم، وزن مثقال از مکانی تا مکان دیگر متفاوت بوده است. هیچ شواهدی از تنظیم دقیق مرکزی وجود ندارد. ظرافت این سکه ها نیز بدون مطالعه باقی مانده است، اما اطلاعات محدود موجود حاکی از آن است که تقریبا همه دارای بیشتر از ۹۰ فیصد و اکثرا دارای حدود ۹۵ فیصد نقره بوده اند.

ضرب های دارای کتیبه های عربی، بکتریایی و پهلوی: این درهم ها مشابه گروههای پیشین اند، اما با داشتن کتیبه های به زبان بکتریایی (یا «هفتالی»)، عربی و پهلوی متمایز می شوند. این سکه ها عمدتا دارای تاریخ ۶۶ – ۶۹ (۶۸۵ – ۸۹) اند، اما

در یک ضرب با کتیبه های باختری، یک تصویر یگانه از یک جنگجوی زرهپوش و تاریخ ۸۴ (۷۰۴/۷۰۳) وجود دارد (تصویر ۱. ۵؛ جوزجان، ۷۰۴/۷۰۳). این سکه یک واژه عربی بی-جوزجان **«در جوزجان»** و در کتیبه بکتریایی واژه **گوزوگونو** را دارد که معادل نام عربی محل است. به نظر می رسد این واژه بکتریایی در روی نمونه های دیگر نیز با کتیبه های بکتریایی وجود دارد که نشان دهنده اختصاص این سلسله به آن منطقه خراسان شرقی است؛ اما منشای آنها هنوز مشخص نیست: آیا آنها در زیر اقتدار عرب برای مقاصد تجارتی با هفتالی ها ضرب شده بودند و یا توسط هفتالی ها برای احترام به اعراب و یا دلایل دیگری؟

مُهرهای متقابل (نقش های کوچک رسمی دومی بر سکه های یافت شده در گردش برای اعتبار مجدد آنها) با کتیبه های بکتریایی در درهم های معمولی عربی-ساسانی از خراسان و شرق ایران مانند مهرهای متقابل با نماد های حیوانی، انسانی و انتراعی بسیار زیاد اند. تردیدی وجود ندارد که بیشتر این موارد توسط همسایگان شرقی عرب ها برای تجدید اعتبار گردش سکه های محلی اجرا شده که مرز را عبور کرده بودند. همچنان مهرهای متقابل عربی و پهلوی در سکه های عربی-ساسانی وجود دارد که نشان دهنده اعتبار مجدد در حوزه عرب است.

سکه های مسی اسلامی با تصاویر و کتیبه های ساسانی: در سده هفتم و اوایل سده هشتم، بیشتر مناطق ایران نیز سکه های کوچک مسی برای خریدهای روزمره داشتند، با آنکه به نظر می رسد که امروز این سکه ها بسیار کمیاب تر از سکه های نقره ای شناخته-شده اند. توزیع زمانی/گاهشماری و جغرافیایی این سکه های مسی هنوز کاملا

مشخص نیست. این سکه ها بسیار نامنظم تر از نقره ای بودند و نه تنها از ضرابخانه تا ضرابخانه، بلکه حتی از یک ضرب تا ضرب دیگری در یک ضرابخانه متفاوت بودند. به نظر می رسد هر زمانی که یک محل به کمبود سکه های کوچک مواجه شده است، به ضرب این سکه های مسی پرداخته است.

برخی ضرب های مسی طرح های مشابه سکه های نقره ای دارند، اما برخی دیگر طیف گسترده ای از تصاویر مانند چهره های ایستاده یا نمازگزار، اسپ ها (بالدار و بی بال، تصویر ۱. ۶؛ انتساب نامشخص)، قوچ ها و گاونرهای دارای سر انسان را دارند. برخی تصاویر متاثر از نقوش بیزانسی اند که مطمئینا از ضرب های عربی-بیزانسی سوریه تقلید شده اند (تصویر ۱. ۷؛ انتساب نامشخص). کیفیت حکاکی ها از بسیار ظریف تا زمخت ترین است. شماری از سکه های مسی دارای کتیبه های پهلوی یا پهلوی و عربی اند. در این دوره (از حوالی ۷۰۰ به بعد) سکه های مسی با کتیبه های عربی ضرب شده اند. تنها بخش کوچکی از این سکه های مسی دارای نام ضرابخانه، تاریخ یا نام فرماندار قابل شناسایی اند. شمار زیاد این ها از نگاه جغرافیایی از فارس و خوزستان اند. کهن ترین تاریخ، اگر درست خوانده شود، مربوط ۶۷۱ و آخرین ۷۴۲ است.

۲. سبک انتقالی ساسانی ضرب های نقره ای سوریه

مسکوکات رسمی عربی در سوریه در حوالی ۶۹۲ شروع شد که شامل سکه های طلایی، نقره ای و مسی است. آنها با تکامل سریع در طراحی و اختراع سکه های کاملا اسلامی با کتیبه های صرفا عربی به اوج خود رسیدند. سکه های انتقالی طلایی و مسی

از طرح های بیزانسی اشتقاق شدند، اما سکه های نقره ای عربی-ساسانی بودند. سکه های نقره ای سه ضرب داشتند. اول، آنهای که تاریخ ۷۲ – ۷۴ هجری دارند، مانند سکه های نقره ای عربی-ساسانی معاصر ایران بودند، به استثنای آنکه نام خسرو استفاده شده است؛ ضرابخانه و تاریخ به زبان عربی است؛ در روی آن کلمه **شهاده** درج است، نخستین باری که روی سکه ها استفاده شده است (تصویر ۱. ۸). ضرب دوم روی مشابه دارد، اما تاریخ آن ۷۵ هجری در عربی به جای نام خسرو است. پشت آن جدید بود، با تصویری از خلیفه و شمشیرش و القاب او به عربی؛ این تصویر در سکه های طلایی و نقره ای نیز استفاده شده است (تصویر ۱. ۹). ضرب سوم بدون تاریخ است، در پشت آن نیزه پیامبر در یک **محراب** قوسی و در روی آن یک تصویر جدید که شاید از خلیفه بوده و با قاعده (کنوانسیون) های تصویر شاهان ساسانی سازگار است (تصویر ۱. ۱۰). درهم های نقره ای اسلامی در سوریه در ۷۹ (۶۹۹) جایگزین درهم های عربی-ساسانی شد.

۳. ضرب های زمخت (بدریخت) سیستان و کابل در سده هشتم.

در میان درهم های عربی-ساسانی با ضرابخانه مخفف (SK) برای ساکستان (سیستان)، بسیاری از آنها با ناهنجاری های مختلف یا سبک زمخت وجود دارد که به نظر نمی رسد متعلق به سلسله های رسمی عادی/منظم ۶۵۱ – ۹۹ باشد (تصویر ۱. ۱۱؛ به نام جبیر). این ها را می توان تقلیدی از سلسله های سده هفتم در نظر گرفت که در سده هشتم و حتی اوایل سده نهم توسط همسایگان شرقی عرب ها یا عرب های فاتح افغانستان

کنونی ضرب شده اند. روند جداسازی تقلیدی ها از ضرب های رسمی هنوز جریان دارد و منشای جغرافیایی و زمانی/گاهشماری تقلید ها نامعلوم اند.

۴. ضرب های فرمانداران عباسی طبرستان

وقتی که اعراب ایران را اشغال کردند، بخش کوچک مقاومت به رهبری فرماندار استان، یک شهزاده ساسانی در کوههای طبرستان (مازندران) در شمال شرق ادامه یافت. این شهزادگان در اوایل سده هشتم به ضرب سکه های مانند ساسانیان، اما با نیم وزن شروع کردند. آنها نام خود را در بالای سکه ها به عوض نام امپراتورهای پیشین ضرب زدند و در پشت آن نام ضرابخانه طبرستان (TPWRST'N) را با تاریخ های مربوط به دوره مرگ آخرین امپراتور، یزدگرد سوم در ۶۵۱ شروع کردند (سال اول آنها معادل ۵۳/۶۵۲ است). اولین تاریخ شناخته شده در بالای این سکه ها ۶۰ (۱۲/۷۱۱) است. این تنها چند سال پس از آن بود که اعراب ضرب های عربی-ساسانی را با ضرب های جدید، نوع جدید و اصلاح شده عربی عوض نمودند و ممکن است پاسخی به کمبود فزاینده سکه های نوع ساسانی بوده باشد.

وقتی سرانجام این استان در حوالی ۱۴۱ (۷۵۸) زیر سلطه اعراب درآمد، ضرابخانه محلی برای چند سال به ضرب درهم به نام اسپهبد آخری ادامه داد، اما در (PYE) در ۱۱۶ (۶۸/۷۶۷) نام او با نام فرماندار استانی عباسی به خط پهلوی عوض شد. چند سال پس، نوشتن نام ها به زبان عربی شروع شد (تصویر ۱. ۱۲؛ فرماندار سعید، ۷۸/۷۷۷). حدود ۱۵ فرماندار مختلف و هم یک گروه ناشناس مشخص شده است. آخرین

تاریخ ۱۴۳ (PYE) است (۹۵/۷۹۴). در دوره ضرب درهم های طبرستان، درهم های کاملا عربی و مسی نیز در ضرابخانه طبرستان در بعضی سال ها ضرب شده اند. سکه معتبر عربی-ساسانی طبرستان تنها نقره ای است. آنها را گاهی نیم درهم نامیده اند، اما برای افرادی که آنها را استفاده می کردند درهم های با وزن معیاری نیم ضرب های اصلی ساسانی بودند.

مشکل عمده در درهم های طبرستان وجود ضرب های با نام های فرمانداران مختلف در عین زمان است. چنین پیشنهاد شده که نام (TPWRST’N) توسط بیش از یک ضرابخانه استفاده شده است، شاید در آمُل و ساری؛ یا ممکن است نتیجه استفاده غیرمحتاطانه یا بدون دقت قالب های کهن در ضرابخانه باشد.

۵. ضرب های بخارا در دوره عباسی

بخارا در اوایل سده هشتم اشغال شد، اما در ضرب سکه های نوع اسلامی که در جاهای دیگر معرفی شده بودند، کند و آهسته بوده است. در عوض، یک سلسله سکه ها دارای تصاویری اند که به گونه غیرمستقیم از انواع ساسانی گرفته شده و از تقلید های بخارای میانه غیراسلامی سده های هفتم و هشتم تکامل یافته اند. نخستین سکه های اسلامی قابل شناسایی، دارای کتیبه های سغدی به شمول لقب فرماندار محلی (که زیر نظارت حاکمان عرب زنده مانده است) و کتیبه های عربی به نام خلفای المهدی (۷۷۵ – ۸۵، تصویر ۱. ۱۳)، موسی الهادی (۸۶/۷۸۵) و هارون الرشید (۷۸۶ – ۸۰۹) و همچنان دو یا سه شخص دیگری اند که قابل شناسایی نیستند. ارایه تصویر امپراتور و محراب

آتش بسیار زمخت است. به نظر می رسد که این سکه ها با معرفی درهم های اسلامی عربی در ۱۹۳ (۸۰۹) به پایان رسیده اند.

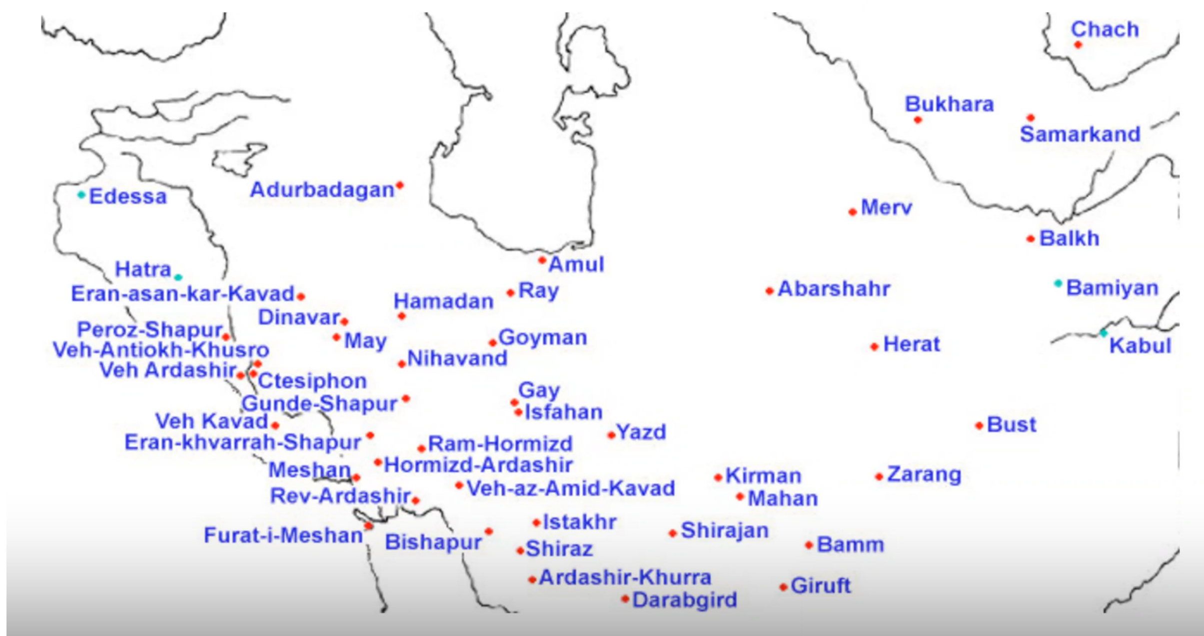
---

1. Bates, Michael. Arab-Sasanian Coins. Encyclopaedia Iranica (1986).

https://www.iranicaonline.org/articles/arab-sasanian-coins#prettyPhoto

سایر مقالات ارزشمند مایکل بیتس را می توانید در لینک زیر مطالعه و یا دنلود کنید:

https://numismatics.academia.edu/MichaelBates



ضرابخانه های ساسانیان

تنوع سکه های عربی-ساسانی را می توانید در منابع زیر نیز مشاهده کنید:

https://www.coinarchives.com/w/results.php?search=sasanian

https://grifterrec.rasmir.com/islam/arab_sas/arabsasanian.html